

Stanisław Staszic – reformator, filantrop i architekt kapitału społecznego – przewodnik merytoryczny

Spis treści

WPROWADZENIE: STASZIC JAKO SYSTEMOWY BUDOWNICZY	3
FUNDAMENTY MYŚLI SPOŁECZNEJ STASZICA	3
DZIAŁALNOŚĆ FILANTROPIJNA I MECENACKA – PRYWATNY MAJĄTEK W SŁUŻBIE PUBLICZNEJ	9
REFORMY SYSTEMOWE I BUDOWA INSTYTUCJI	16
AKTUALNOŚĆ MYŚLI STASZICA W KONTEKŚCIE WSPÓŁCZESNYM – STASZIC 2.0.....	24
SYNTEZA: DZIEDZICTWO STASZICA JAKO PRAKTYKA MYŚLI SPOŁECZNEJ	31

Niniejsze opracowanie powstało w ramach realizacji projektu „**Staszic 2.0 – Przedsiębiorczość, odpowiedzialność społeczna i innowacje w edukacji wielkopolskiej młodzieży: multimedialny program edukacyjny inspirowany dziedzictwem Stanisława Staszica**”.

Materiały te stanowią syntezę wiedzy z kluczowych, publicznie dostępnych źródeł internetowych instytucji takich jak Państwowy Instytut Geologiczny – PIB, Polska Akademia Nauk (PAN), Akademia Górniczo-Hutnicza, Muzeum Stanisława Staszica w Pile, Muzeum Historii Kielc, uczelnie wyższe i szkoły noszące im. Stanisława Staszica, strony właściwych ministerstw oraz innych źródeł edukacyjnych.

Ze względu na interdyscyplinarny i przekrojowy charakter postaci Stanisława Staszica, a także naturalne różnice interpretacyjne i faktograficzne występujące w literaturze źródłowej z epoki (np. daty, szczegóły geograficzne, oceny ekonomiczne), na poziomie szczegółów mogą sporadycznie występować nieznaczne rozbieżności między dostępnymi źródłami.

Naszym celem było ukazanie postaci Stanisława Staszica w sposób **możliwie najpełniejszy, interdyscyplinarny i wierny**, koncentrując się na **metodologii myślenia systemowego** oraz **postawach reformatorskich i przedsiębiorczych**.

W celu ostatecznego i dogłębnego zweryfikowania faktów historycznych, szczególnie zachęcamy do korzystania z pierwotnych materiałów źródłowych i zasobów instytucjonalnych, w tym z bogatych zbiorów **Muzeum Stanisława Staszica w Pile**.

Finansowanie i odpowiedzialność:

Projekt „Staszic 2.0” **współfinansowany jest ze środków Samorządu Województwa Wielkopolskiego**.

Niniejsze materiały stanowią **opracowanie realizatora projektu (Fundacji Gospodarczej Północnej Wielkopolski)** i nie uwzględniają oficjalnego stanowiska Samorządu Województwa Wielkopolskiego ani instytucji z nim związanych.

Wprowadzenie: Staszic jako systemowy budowniczy

Stanisław Staszic (1755-1826) zajmuje w historii Polski pozycję wyjątkową, wymykającą się prostym kategoryzacjom. Jego postać jest często analizowana dychotomicznie: jako radykalnego publicystę epoki Sejmu Czteroletniego z jednej strony, a z drugiej jako pragmatycznego męża stanu, przemysłowca i filantropa w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Kluczem do zrozumienia jego dziedzictwa jest odrzucenie tej pozornej sprzeczności na rzecz analizy systemowej koherencji jego myśli i działania.

Staszic nie był jedynie myślicielem czy filantropem; był konsekwentnym **architektem kapitału społecznego**. Jego dziedzictwo polega na unikalnej w skali europejskiej spójności pomiędzy:

- **Radykalną diagnozą patologii społecznych** (Teoria)
- **Strategicznym wykorzystaniem kapitału prywatnego** (Filantropia)
- **Pragmatyczną budową instytucji publicznych i społecznych** (Reformy Systemowe)

Całe jego życie było metodycznym wdrażaniem rozwiązań dla problemów, które zdiagnozował w młodości. W czasach, gdy nie istniały jeszcze formalne organizacje non-profit ani pojęcie odpowiedzialności społecznej biznesu, Staszic narzucił sobie i swojemu majątkowi surowy "podatek moralny", oddając go na cele dobroczynne. Jako duchowny katolicki godził idee oświeceniowego racjonalizmu z etyką chrześcijańską – postulowane przez niego współczucie dla skrzywdzonych i obowiązek pomocy bliźnim miały również wymiar moralny.

Fundamenty myśli społecznej Staszica

Kluczowe pisma polityczno-społeczne

Stanisław Staszic należy do najwybitniejszych publicystów polskiego Oświecenia. Jego dwie najważniejsze prace z lat 1780–1790 – „**Uwagi nad**

życiem Jana Zamoyskiego" (1787) oraz „**Przestrogi dla Polski**” (1790, wydane anonimowo) – zainicjowały w kraju żywą debatę reformatorską przed i w trakcie Sejmu Wielkiego.

"Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego": Korzenie idei służby publicznej

Opublikowane anonimowo w 1787 roku *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* stanowią klucz do zrozumienia ewolucji myśli Staszica. Dzieło to nie jest typową biografią, lecz politycznym **speculum** (lustrem), w którym Staszic, sam pochodzący z mieszczaństwa, ukazuje współczesnej magnaterii wzór do naśladowania.

Postać Zamoyskiego – kanclerza, fundatora akademii, męża stanu, którego pozycja wynikała w dużej mierze z zasług i służby państwu – jest celową publicystyczną kontrą wobec sarmackiego modelu pasywnego konsumowania przywilejów stanowych. W „Uwagach...” Staszic diagnozował przyczyny upadku Rzeczypospolitej, ostro krytykując anachroniczny ustrój stanowy i samowolę magnaterii. Wykorzystując postać historycznego kanclerza, piętnował niewydolność państwa, nadużycia elit oraz ucisk chłopów, przedstawiając propozycje środków zaradczych, które Sejm powinien podjąć dla ratowania kraju.

Staszic legitymizuje tu ideę "**służby publicznej**" opartej na kompetencjach i pracy na rzecz państwa. Definiuje "dobro wspólne" jako aktywną służbę, stanowiącą moralny obowiązek wynikający z posiadanych zasobów, a nie jedynie bierną przynależność stanową. Ten pozytywny program stanowił podbudowę dla znacznie ostrzejszej krytyki, którą sformułował trzy lata później.

"Przestrogi dla Polski": Diagnoza patologii społecznych

Pisane w trakcie Sejmu Czteroletniego i wydane w 1790 roku „*Przestrogi dla Polski*” są jednym z najbardziej radykalnych aktów oskarżenia wystosowanych przeciwko systemowi społeczno-politycznemu Rzeczypospolitej. Kontynuacją wniosków z „Uwag...” były „Przestrogi dla Polski”, pisane już po uchwaleniu Konstytucji 3 Maja i w obliczu zagrożenia zaborami. Dzieło to zawierało przestrogi przed geopolitycznymi niebezpieczeństwami oraz wezwanie do dalszych gruntownych reform ustrojowych i społecznych, by ocalić suwerenność narodu.

Staszic porzuca model speculum na rzecz brutalnej **diagnozy socjologicznej**. Opisuje "szereg nieszczęść Polski", identyfikując systemowe patologie, które doprowadziły państwo na skraj przepaści. W jego analizie nie są to odizolowane problemy, lecz **łańcuch przyczynowo-skutkowy**:

1. **Prywata**: Interes partykularny magnaterii, postawiony ponad interesem państwa. Staszic formułuje tu druzgocącą tezę, że system ten premiuje działania antyspołeczne: „*Największy krajowy złoczyńca najwięcej z kraju bogaci się*”.
2. **Anarchia**: Prywata prowadzi do paraliżu instytucji, korupcji władzy („*Król cnoty i obyczajów kazicielem*”) i fikcyjności prawa („*Prawa bez wykonania narzędziem ucisku*”).
3. **Ucisk**: Koszty anarchii są systematycznie przerzucane na stany nieuprzywilejowane. Prowadzi to do stanu permanentnego konfliktu: „*Wojna między królem i ludem*”.
4. **Upadek Narodu**: Efektem jest erozja kapitału społecznego i moralności publicznej („*Podłość niszczy w nim wyobrażenie sprawiedliwości*”) oraz finalny kryzys tożsamościowy („*Charakter narodu wygubiony*”).

Diagnoza Staszica jest **rewolucyjna**: system Rzeczypospolitej nie jest niewydolny – jest patologiczny. Nie jest to system, który źle działa, lecz system, który doskonale działa w celu premiowania destrukcji państwa na rzecz krótkoterminowych korzyści elit.

Diagnoza problemów społecznych: Naród jako całość

Staszic w swoich pismach stawia w centrum pojęcie **narodu jako całości społecznej**, obejmującej wszystkie stany. Jego zdaniem podstawowym grzechem dawnej Rzeczypospolitej była sprzeczność interesów stanowych z dobrem wspólnym. Krytykował "prawa polityczne narodu szlacheckiego" ograniczone wyłącznie do jednej grupy – szlachty – kosztem reszty społeczeństwa.

Ostrzegął, że państwo, w którym jeden stan uprzywilejowany zniewala pozostałe, zmierza ku katastrofie. „*Stan szlachecki jest częścią Polaków. Część utrzymać się nie może, gdy całe ciało niszczy*” – pisał Staszic, argumentując, że „*nie całość jednego stanu, ale całość narodu całego jest Prawem najwyższym*”. Tym samym domagał się uznania chłopów i mieszczan za pełnoprawne części narodu i objęcia ich ochroną prawa. Uważał on, że

państwo powinno gwarantować bezpieczeństwo i sprawiedliwość wszystkim stanom, niczym organizm, w którym każdy organ jest jednakowo ważny dla zdrowia całości.

Kwestia chłopska

Najbardziej palącym problemem była według Staszica **niewola chłopów** (pańszczyzna). W „Przestroinach...” nazywał właściciela, który samowolnie dysponuje życiem i mieniem swych poddanych, „tyranem”, a ujarzmionych chłopów – niewolnikami. Domagał się zniesienia poddaństwa i obarczał szlachtę winą za nędzę wsi oraz osłabienie państwa. Postulował, by chłopci otrzymali ziemię na własność (bądź dziedziczne użytkowanie) i zostali włączeni w organizm narodowy jako wolni obywatele.

Staszic, czerpiąc z fizjokratyzmu, był przekonany, że pierwotnym źródłem bogactwa narodu jest ziemia i praca na niej. Zniewolony chłop jest nieproduktywny i nieefektywny ekonomicznie, co niszczy fundamenty bogactwa "dobra wspólnego".

Reforma miast

Równie krytycznie ocenił sytuację miast: opowiadał się za nadaniem mieszczanom praw obywatelskich i dostępu do urzędów, co także znalazło odzwierciedlenie w reformach Sejmu Czteroletniego. Uważał, że rozwój miast (handel, rzemiosło) jest kluczem do bogactwa kraju, więc mieszcianie powinni mieć wpływ na rządy.

Reforma ustrojowa

Ponadto, wskazywał na konieczność **wzmocnienia władzy wykonawczej** – silnego rządu i dziedzicznego tronu – aby zapobiec anarchii magnackiej i liberum veto, które uważał za źródła słabości państwa. Przestrzegał, że rozbiście kraju między obce mocarstwa (co stało się udziałem Polski w wyniku rozbiorów) to „najokropniejszy upadek królestw”, pociągający za sobą najgłębszą niewolę narodu.

Według Staszica rozczłonkowany naród traci siły, jedność i „przyjemność wspólnego dobra”, tracąc swoją tożsamość. Tylko wewnętrzne zreformowanie państwa i odbudowa wspólnoty narodowej mogły, jego zdaniem, dać Polakom nadzieję na podźwignięcie się z upadku.

Projekt reformy stanów

Program reform Staszica to **użyteczna próba racjonalizacji organizmu społecznego** w celu jego ocalenia. Rozumie on, że "dobro wspólne" wymaga zrównoważenia trzech filarów: szlachty, mieszczaństwa i chłopów.

Kluczowe propozycje reform ustrojowych i społecznych:

Obszar reformy	Postulaty Staszica
Monarchia	Zniesienie wolnej elekcji, wprowadzenie dziedzicznej monarchii konstytucyjnej (aby zakończyć anarchię i walki o tron)
Sejm (Szlachta)	Zniesienie liberum veto (aby umożliwić skuteczne stanowienie prawa)
Sejm (Mieszczaństwo)	Nadanie pełnej reprezentacji politycznej mieszczanom (aby włączyć ich w proces decyzyjny)
Podatki	Wprowadzenie powszechnego opodatkowania, w tym szlachty i duchowieństwa (aby zapewnić stałe dochody państwu)
Chłopi (Status Prawny)	Zniesienie poddaństwa osobistego (nadanie wolności osobistej)
Chłopi (Status Ekonomiczny)	Zniesienie pańszczyzny i nadanie chłopom prawa do ziemi (uwłaszczenie lub dziedziczna dzierżawa)
Armia	Stworzenie stałej, 100-tysięcznej armii narodowej, finansowanej z podatków
Edukacja	Zakładanie szkół w wsiach i miastach, wychowanie patriotyczne młodzieży
Prawo	Ujednolicenie i egzekucja prawa – prawo musi być jednakowo stosowane wobec każdego

Koncepcja "dobra wspólnego"

Ideą przewodnią myśli Staszica jest **dobro wspólne**, rozumiane jako nadrzędny interes całego narodu ponad interesami klas czy jednostek. Był to koncept mocno zakorzeniony w tradycji republikańskiej, ale Staszic nadał mu nowoczesny, oświeceniowy sens – bliski pojęciu woli powszechnej u Rousseau.

W tradycji sarmackiej "dobro wspólne" było często utożsamiane z zachowaniem "złotej wolności", czyli historycznych przywilejów szlacheckich. Staszic, czerpiąc z myśli Jana Jakuba Rousseau, radykalnie odwraca tę definicję. "Dobro wspólne" to dla niego **nadrzędny interes całego organizmu**

państwowego, obejmującego wszystkie stany oraz warunek przetrwania narodu.

Dokonuje on kluczowego zabiegu intelektualnego: argumentuje, że **historyczne przywileje** (prawa kardynalne, liberum veto), które w oczywisty sposób prowadzą do destrukcji państwa (anarchia, "Prawa bez wykonania"), są **nieważne**. Stają się bezprawiem. "Dobro wspólne" staje się **ostatecznym kryterium legitymizacji prawa**. To utylitarne i republikańskie podejście pozwoliło mu usprawiedliwić najbardziej radykalne reformy, w tym odebranie szlachcie przywilejów i uwłaszczenie chłopów.

Dowodził, że **prawa naturalne** (do wolności osobistej, własności, bezpieczeństwa) przysługują każdemu człowiekowi, niezależnie od urodzenia, zatem ustrój polityczny powinien te prawa zabezpieczać dla wszystkich stanów. W „Uwagach...” i „Przestrojach...” piętnował pogardę szlachty dla mieszczan i chłopów, przywołując metaforę państwa jako ciała: „w Rzeczypospolitej wyższe stany niech miejskimi i kmieciami nie gardzą. Ci ubodzy poddani (...) patrzcie, jako was noszą, żywią i ubogacają” – pisał, cytując wcześniejsze przestrogi Piotra Skargi. Wszystkie części społeczeństwa są współzależne, a równość ludzi wobec prawa i wzajemna solidarność stanów to warunek moralnego i materialnego postępu narodu.

Wymiar odpowiedzialności elit

Staszicowskie "dobro wspólne" ma wyraźny wymiar **społecznej odpowiedzialności elit**. Autor „Przestróg...” apeluje do szlachty, by wyrzekła się części swoich przywilejów i egoizmów na rzecz ratowania kraju. Pytał retorycznie: „*Polaku! którykolwiek masz duszę i myślisz, tu zawstydz się i zadrzyj!*” – wzywając możliwych do opamiętania i pracy dla ojczyzny.

Ideę tę streścił dobitnie w zdaniu: „**Całość narodu jest prawem najwyższym**”, co oznaczało, że wszelkie decyzje polityczne muszą być oceniane pod kątem pożytku dla ogółu obywateli.

Pisma Staszica odegrały ogromną rolę w kształtowaniu nowoczesnego polskiego patriotyzmu obywatelskiego, opartego na etyce obowiązku wobec społeczeństwa. Jego wizja narodu jako harmonijnej wspólnoty ludzi różnych stanów współdziałających dla dobra ogółu była nowatorska w Polsce końca XVIII w. i wywarła wpływ na innych reformatorów (Hugo Kołłątaja, Józefa Pawlikowskiego i in.).

Źródła oświeceniowe

Myśl Staszica jest **syntezą kluczowych nurtów europejskiego Oświecenia**, co potwierdzają analizy historyków myśli społecznej:

- **Wpływ Rousseau:** Widoczny w koncepcji "dobra wspólnego" jako woli powszechnej (*volonté générale*), która musi stać ponad partykularnymi interesami (*volonté particulière*) magnaterii.
- **Fizjokratyzm:** Przekonanie, że pierwotnym źródłem bogactwa narodu jest ziemia i praca na niej. Stąd wynika jego duże zainteresowanie reformą statusu chłopca. Z niewolony chłop jest nieproduktywny i nieefektywny ekonomicznie, co niszczy fundamenty bogactwa "dobra wspólnego".
- **Utylitaryzm (wczesny):** Staszic ocenia wszystkie instytucje (monarchię, Sejm, stany) przez pryzmat ich użyteczności dla "dobra wspólnego". Jeśli instytucja (jak liberum veto) jest szkodliwa, musi zostać zniesiona, niezależnie od jej historycznej sankcji.
- **John Locke:** Czerpał z filozofii dotyczącej praw naturalnych i społecznego kontraktu.

Jako filozof Oświecenia Staszic był postacią wyjątkową, gdyż jego działalność publicystyczna zachowała żywotność i wpływ na wschodzie Europy znacznie dłużej niż na Zachodzie, czyniąc go pomostem między wiekiem XVIII a nową epoką. Staszic **łączył filozofię i praktykę:** nie poprzestawał na teorii, lecz przez całe życie starał się wcielić ideał dobra wspólnego w czyn.

Działalność filantropijna i mecenacka – prywatny majątek w służbie publicznej

Po upadku Rzeczypospolitej i zdobyciu znacznego majątku osobistego, Staszic przeszedł od teorii do praktyki. Mimo mieszczańskiego pochodzenia, dzięki opiece Zamoyskich oraz własnej przedsiębiorczości zdołał zgromadzić znaczny majątek. Jednak, jak sam podkreślał, bogacił się nie dla luksusu, lecz by móc służyć krajowi. We wstępie do swego testamentu napisał znamienne słowa:

„Mocno przekonany będąc, że głównym przeznaczeniem człowieka na tej ziemi jest, aby dobrze czynił ludziom (...), z tym jedynym zamiarem, z stałą gospodarną oszczędnością zbierałem majątek”.

Jego działalność filantropijna nie była jednak tradycyjną jałmużną, lecz **systematyczną, strategiczną inwestycją** w te obszary "dobra wspólnego", które zdiagnozował w swoich pismach. Całe życie konsekwentnie wydawał zgromadzone fundusze na cele społeczne, co kulminowało w decyzji, by w testamencie przeznaczyć niemal cały swój majątek na dobro publiczne.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk i mecenas nauki

W epoce rozbiorów, gdy polskie państwo nie istniało, Staszic skoncentrował się na ratowaniu "charakteru narodu". Gdy w roku 1800 w Warszawie z inicjatywy działaczy oświeceniowych (m.in. Jana Potockiego, Juliana Ursyna Niemcewicza) powstało **Towarzystwo Przyjaciół Nauk**, Staszic znalazł się w gronie jego założycieli. Jego wkład nie był tylko finansowy – był instytucjonalny.

Celem TPN było podtrzymywanie polskiej kultury, języka i badań naukowych w trudnych warunkach zaborów. Staszic bardzo szybko wyrósł na najaktywniejszego i najhojniejszego członka tego Towarzystwa. Finansował prace badawcze, publikacje i nagrody naukowe. W 1808 r. został wybrany **prezesem TPN** i pełnił tę funkcję aż do śmierci, przyjmując za dewizę hasło: „**Być narodowi użytecznym**”.

W państwie pozbawionym suwerennych instytucji TPN pełniło rolę zastępczą dla Akademii Nauk i Uniwersytetu. Dzięki jego ofiarności TPN mogło m.in. wydawać pierwsze polskie czasopismo naukowe („Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk”) oraz sponsorować prace historyczne (to z inicjatywy Staszica Jan Śniadecki pisał historię matematyki polskiej, a Joachim Lelewel – dzieje Polski średniowiecznej).

Pałac Staszica

Fundując dla Towarzystwa monumentalną siedzibę (tzw. **Pałac Staszica**), Staszic dokonał aktu o charakterze politycznym. W 1820 r. uroczyście położył kamień węgielny pod gmach przy Krakowskim Przedmieściu. Inwestycję tę sfinansował w znacznej mierze z własnych środków, pragnąc zapewnić

uczonym godne miejsce spotkań i bibliotekę. Budynek (zwany odąd Pałacem Staszica) ukończono w 1823 r., a dziś mieści on m.in. siedzibę Polskiej Akademii Nauk.

Było to inwestowanie w **infrastrukturę przetrwania narodu**. Budynek ten był fizycznym i symbolicznym dowodem na trwałość polskiej nauki i kultury, pomimo braku państwowości. Była to filantropia rozumiana nie jako gest miłosierdzia, lecz jako strategiczna budowa kapitału symbolicznego i intelektualnego.

Ponadto przekazał on TPN swój ogromny księgozbiór oraz zbiory przyrodnicze – w testamencie zapisał, że mają one służyć uczonym po jego śmierci.

Staszic zabiegał także u władz edukacyjnych, aby te udzielały stypendiów młodym zdolnym ludziom, którzy zamierzali kształcić się za granicą. Dzięki tym działaniom zyskał sobie przydomek „**patrona polskiej nauki**” w epoce post-Kenigsberskiej.

Fundacje charytatywne w Warszawie

Po okresie wojen napoleońskich Staszic zaangażował się w organizowanie pomocy dla najuboższych w stolicy.

Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności

W grudniu 1814 r. współtworzył **Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności**, pierwszą zinstytucjonalizowaną organizację charytatywną w Królestwie Polskim. Towarzystwo to, z udziałem arystokracji (m.in. Zofii Czarторыskiej Zamoyskiej i ks. Izabelli Czarторыskiej), zajmowało się prowadzeniem przytułków, szpitali i szkółek dla ubogich. Staszic był jednym z fundatorów i członków zarządu – wniósł do Towarzystwa zarówno pieniądze, jak i swoją energię organizacyjną.

Instytut Głuchoniemych i Ociemniałych

W 1817 r. doprowadził natomiast do powołania **Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie**. Była to nowatorska placówka edukacyjna dla dzieci z niepełnosprawnościami słuchu i wzroku, zorganizowana przez ks. Jakuba Falkowskiego. Staszic, poruszony losem tych dzieci, uzyskał wsparcie

władz oraz sam wsparł Instytut finansowo. W uznaniu zasług, u wejścia do Instytutu do dziś widnieje nazwisko Staszica jako głównego protektora.

Szczególne znaczenie miało wsparcie dla Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych. Pokazuje to niezwykle **nowoczesne**, jak na owe czasy, rozumienie społeczeństwa. "Dobro wspólne" obejmowało dla niego również aktywizację osób z niepełnosprawnościami. Nie chodziło o pasywną jałmużnę, lecz o zapewnienie im narzędzi (edukacji) do produktywnego życia i włączenia do wspólnoty.

Testament jako akt odpowiedzialności społecznej

Testament Staszica jest **operacyjną definicją** jego filozofii "dobra wspólnego". Kulminacją działalności filantropijnej Staszica było rozporządzenie jego własnym majątkiem ziemskim i kapitałowym w testamencie spisany 20 lipca 1824 r. Ten obszerny dokument stanowi wyjątkowe świadectwo odpowiedzialności społecznej jednostki.

Nie posiadając bezpośrednich spadkobierców, Staszic w symbolicznym akcie zwrócił narodowi majątek, który – jak uważał – dzięki niemu zdobył. Staszic rozpoczyna testament od wyznania, że przez całe życie zabiegał o to, by czyny jego służyły poprawie losu bliźnich i szczęściu przyszłych pokoleń. Dlatego też postanowił przekazać swój majątek na różnorodne fundacje publiczne.

Jego zapisy testamentowe nie były przypadkowe, lecz stanowiły **precyzyjnie skalibrowany program inwestycji w kapitał ludzki i społeczny**. Analiza zapisów testamentowych i darowizn poczynionych za życia ukazuje jasną strategię. Staszic inwestował w trzy kluczowe obszary: edukację, zdrowie oraz opiekę nad wykluczonymi.

Hrubieszowskie Towarzystwo Rolnicze

Najważniejsze postanowienie testamentu dotyczyło utworzenia Hrubieszowskiego Towarzystwa Rolniczego. Staszic zapisał, że „*dobra moje dziedziczne – miasto Rubieszów i wszystkie należności: wsie, folwarki... – przeznaczam na uszczęśliwienie mieszkańców tej włości*”. Formalnie zrzekł się całej swojej ziemi hrubieszowskiej na rzecz zamieszkujących ją włościan, „*uwalniając ich od wszelkich powinności, danin, robót czyli pańszczyzny*”.

Każdej rodzinie chłopskiej nadał na własność użytkowaną działkę gruntu z zabudowaniami. Warunkiem było przystąpienie do TRH dla wspólnego ratowania się w nieszczęściach, działające według statutu napisanego przez Staszica. Było to prawne usankcjonowanie utworzonego de facto w 1812 r. Hrubieszowskiego Towarzystwa Rolniczego – pierwszej tego typu wspólnotowej organizacji w Europie. Gest ten oznaczał oddanie chłopom majątku wartego fortunę, z pobudek czysto humanitarnych i patriotycznych.

Szpital Dzieciątka Jezus

Staszic przeznaczył znaczące kwoty na warszawskie lecznice. Największa dotacja – **200 000 złotych polskich** – trafiła do **Szpitala Dzieciątka Jezus w Warszawie**. Był to szpital dla ubogich i jedno z głównych miejsc opieki nad porzuconymi dziećmi.

Staszic polecił, by połowa tej sumy została ulokowana jako fundusz wieczysty, a odsetki z niego corocznie pokrywały pensje dla wiejskich mamek karmiących podrutki. Druga połowa miała być oprocentowanym kapitałem, z którego zyski co roku powiększały fundusz główny – tak, aby z czasem zapewnić trwałe finansowanie opieki nad sierotami. Taki zapis świadczy o dalekowzroczności Staszica: zamiast jednorazowej jałmużny, utworzył on samopomnażający się fundusz dobroczynny.

Ponadto, w odrębnym punkcie testamentu przekazał dodatkowe środki (z innych kapitałów) na fundusz szpitalny dla ubogich chorych (najpewniej chodziło o wsparcie innych warszawskich szpitali, np. Szpitala Generalnego).

Dom Zarobkowy dla ubogich

Staszic pragnął nie tylko leczyć skutki biedy, ale i zapobiegać jej poprzez pracę. Zapisał kolejne **200 000 złp** na utworzenie w Warszawie **Domu Zarobkowego** (przytułku, w którym bezrobotni mogliby pracą zarabiać na utrzymanie). Podobnie jak w przypadku szpitala, kwotę podzielił na połowę: 100 tys. jako fundusz stały na koszty bieżące prowadzenia przytułku, a 100 tys. jako fundusz wzrostowy – odsetki z niego miały co roku zasilać budżet placówki.

Staszic szczegółowo opisał nawet organizację takiego domu pracy: ubodzy mieli być podzieleni na klasy według zdolności zarobkowych, a część ich zarobku obligatoryjnie odkładana na osobiste oszczędności. Dzięki temu po

opuszczeniu przytułku każdy miał dysponować pewnym kapitałem na start. Te prekursorskie rozwiązania (z pogranicza pomocy społecznej i ekonomii) wyprzedzały epokę – można w nich widzieć zalążki idei **aktywizacji społecznej biednych** i oszczędnościowych kas dla najuboższych.

Instytut Głuchoniemych

W testamencie potwierdzono również wsparcie finansowe dla Instytutu Głuchoniemych, który Staszic wcześniej pomógł powołać. Zapisał on na rzecz Instytutu dodatkowe środki 45 000 złp na rozwój tej placówki. Dzięki temu Instytut mógł rozszerzyć swoją działalność edukacyjną dla dzieci z wadami słuchu i wzroku.

Szkoła w Hrubieszowie

Myśląc o dalszej edukacji mieszkańców uwłaszczonych włościan, Staszic przeznaczył fundusze na założenie w Hrubieszowie nowoczesnej szkoły wydziałowej (ponadpodstawowej). W testamencie zapisał **60 000 złp** jako finansowanie etatu czwartego nauczyciela (profesora) w tej szkole.

Zastrzegł, że jeśli szkoła by upadła lub została przeniesiona, fundusz ten ma przyspaść Towarzystwu Rolniczemu Hrubieszowskiemu – wtedy odsetki od sumy 60 tys. miałyby zasilać kasę pożyczkową Towarzystwa. Widać tu troskę Staszica o trwałość jego inicjatyw: inwestuje w oświatę lokalną, ale zabezpiecza, by pieniądze ostatecznie i tak służyły miejscowej społeczności (albo w formie edukacji, albo kapitału spółdzielczego).

Pomnik Kopernika

Jako mecenas kultury i nauki, Staszic był inicjatorem wystawienia w Warszawie pomnika Mikołaja Kopernika. Jeszcze za życia (w 1820) zawarł umowę z rzeźbiarzem Berthelem Thorvaldsenem na wykonanie posągu astronoma. Pieniądze zbierano społecznie, lecz po śmierci Staszica okazało się, że brakuje środków na odlew z brązu.

Staszic i to przewidział – w testamencie zapisał **70 000 złp** na dokończenie pomnika. Dzięki temu słynny pomnik Kopernika stanął przed Pałacem Staszica w 1830 r. Staszic nie doczekał jego odstonięcia, ale zapewnił realizację dzieła ku chwale polskiej nauki.

Zapisy prywatne

Co znamienne, Staszic bardzo **skromnie rozporządził majątkiem** na rzecz rodziny czy przyjaciół. Większość funduszy oddał instytucjom publicznym. Oczywiście pamiętał o służbie domowej i współpracownikach – otrzymali oni drobne sumy lub renty dożywotne (w myśl ówczesnych zwyczajów). Jednak w porównaniu z dużymi kwotami na cele społeczne, prywatne legaty były znikome. Głównymi wykonawcami testamentu zostali zaufani przyjaciele Staszica oraz namiestnik Królestwa, którzy mieli dopilnować realizacji jego woli.

Realizacja testamentu

Testament Staszica został wykonany – wszystkie powyższe fundacje uruchomiono, choć niektóre (jak Dom Zarobkowy) napotkały trudności w późniejszym okresie. Całkowita wartość środków przekazanych przez Staszica na dobroczynność czyni go jednym z najhojniejszych filantropów w dziejach Polski przedrozbiorowej i porównywanym do postaci pokroju ks. Józefa Poniatowskiego czy później Leopolda Kronenberga, którzy działali na tym polu później.

Jak zauważyli mu współcześni, Staszic traktował swój majątek jak **depozyt dla narodu** – odłożył osobiste wygody, by móc „być użytecznym” społeczeństwu.

Mapa filantropii Staszica

Działalność dobroczynna Stanisława Staszica miała szeroki zakres – od nauki i kultury, przez oświatę, po pomoc socjalną i systemowe wsparcie najuboższych:

Instytucja	Charakter wsparcia	Znaczenie
Towarzystwo Przyjaciół Nauk	Współzałożyciel (1800), prezes, fundator Pałacu Staszica, przekazał bibliotekę i zbiory	Centrum polskiej nauki i kultury w czasach zaborów
Hrubieszowskie Towarzystwo Rolnicze	Założyciel (1812), przekazał całą własność ziemską	Prototypowa spółdzielnia, pierwsza w Europie organizacja tego typu, uwolniła setki chłopskich rodzin

Instytucja	Charakter wsparcia	Znaczenie
Instytut Głuchoniemych i Ociemniałych	Współinicjator (1817), główny protektor, wsparcie finansowe 45 000 złp	Pionierska instytucja włączająca osoby z niepełnosprawnościami do społeczeństwa
Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności	Współzałożyciel (1814), członek zarządu, finansowanie	Pierwsza zinstytucjonalizowana organizacja charytatywna w Królestwie
Szpital Dzieciątka Jezus	200 000 złp + fundusz wieczysty	Opieka nad porzuconymi dziećmi i ubogimi chorymi
Dom Zarobkowy	200 000 złp + fundusz wzrostowy	Aktywizacja zawodowa bezrobotnych, prekursor pomocy społecznej
Królewski Uniwersytet Warszawski	Współzałożyciel (1816), wsparcie finansowe, kolekcja geologiczna	Uczelnia kształcąca kadry dla państwa (prawo, medycyna, nauki)
Szkoła w Hrubieszowie	60 000 złp na etaty nauczycieli	Edukacja lokalna dla dzieci chłopskich
Pomnik Kopernika	70 000 złp na dokończenie realizacji	Symbol polskiej nauki i kultury

Ważnym rysem tej filantropii jest jej **systemowość i długofalowość**: Staszic nie ograniczał się do doraźnych datków, lecz tworzył **instytucje i fundusze**, które miały trwale poprawiać byt ludności. W ten sposób łączył prywatny kapitał z publicznym pożytkiem – będąc prekursorem idei, że zamożni obywatele powinni reinwestować bogactwo w rozwój społeczny kraju.

Tak daleko posunięta postawa była ewenementem – nic dziwnego, że współcześni nazwali go „**rzadkim dobroczyńcą, przyjacielem ludu i wzorowym synem Ojczyzny**”. Jego pogrzeb w 1826 r. przerodził się w ogromną manifestację wdzięczności – kondukt żałobny ciągnął przez Warszawę, a ludzie nieśli portrety zmarłego z hasłem „Staszic – dobroczyńca”. W zbiorowej pamięci pozostawił on obraz uczonego społecznika, który żył skromnie, a rozdawał hojnie.

Reformy systemowe i budowa instytucji

Najważniejszym polem działania Staszica, obok działalności publicystycznej i filantropijnej, było tworzenie **trwałych systemów**. Wykorzystał do tego

zarówno swój kapitał prywatny (w Hrubieszowie), jak i kapitał publiczny (jako wysoki urzędnik Królestwa Polskiego).

Hrubieszowskie Towarzystwo Rolnicze – eksperyment społeczny

Najbardziej nowatorskim dokonaniem społecznym Staszica – łączącym jego idee i kapitał – było utworzenie w 1812 r. na własnych dobrach **Hrubieszowskiego Towarzystwa Rolniczego dla Wspólnego Ratowania się w Nieszczęściach** (w skrócie HTR). Był to fenomen na skalę nie tylko Polski, ale i Europy: jedna z pierwszych **spółdzielczych organizacji wspólnotowych**. Historycy spółdzielczości zgodnie uznają Staszica za prekursora spółdzielczości chłopskiej – HTR poprzedziło słynne angielskie cooperative w Rochdale (1844) o prawie 30 lat.

Nie mogąc zreformować całej Rzeczypospolitej, Staszic kupił jej fragment (dobra hrubieszowskie) i stworzył na tym mikro-terytorium **modelową, zreformowaną wspólnotę**. Był to „oryginalny system zbiorowego zarządzania gruntami”, który historycy ekonomii społecznej uznają za „przedspółdzielczą formę wspólnego działania”. Działanie to nie było jedynie aktem filantropijnym (uwłaszczeniem chłopów). Był to **precyzyjnie zaplanowany eksperyment socjologiczny i ekonomiczny**.

Idea zrodziła się na gruncie hrubieszowskim, gdzie Staszic od 1800 r. był posiadaczem kilku wsi. Widział on nędzę poddanych i nieskuteczność cząstkowych reform. Postanowił więc zrealizować modelową reformę agrarną we własnych dobrach. Jej założenia były radykalne jak na epokę: całkowite zniesienie pańszczyzny, nadanie chłopom ziemi i utworzenie samorządnej wspólnoty wiejskiej. W styczniu 1812 r. zaczęto wdrażać ten plan.

Staszic, działając jak **inżynier społeczny**, chciał empirycznie udowodnić tezę ze swoich pism: chłop uwolniony z pańszczyzny, posiadający własność i włączony w system samorządny, będzie bardziej produktywny, bardziej innowacyjny i bardziej lojalny wobec wspólnoty, co przetoży się na realny wzrost "dobra wspólnego". HTR miało być dowodem (**proof-of-concept**) dla reform na skalę kraju.

Statut HTR: Reforma stosunków własnościowych

Pełna nazwa brzmiała: „Towarzystwo Hrubieszowskie w zamiarze udoskonalenia rolnictwa i przemysłu oraz wspólnego ratowania się w nieszczęściach”. Statut HTR, nazwany „**Ustawą Związku Wspólnego Ratowania się w Nieszczęściach**”, opracował osobiście ks. Staszic. Była to **umowa społeczna w miniaturze**.

W myśl jego zapisów chłopci z 7 wsi należących do dóbr hrubieszowskich zostali uwłaszczeni – „uwolnieni od pańszczyzny i otrzymali na własność użytkowaną ziemię i zabudowania”. Staszic znosił pańszczyznę i nadawał chłopom ziemię na własność dziedziczną. Każdy gospodarz stał się dziedzicznym posiadaczem swojego gospodarstwa, co uwolniło go od zależności feudalnej. Kluczowy był tu jednak warunek: własność ta była **nierozzerwalnie związana** z przynależnością do Towarzystwa i obowiązkami wobec niego.

Wspólne natomiast pozostały dawne dobra dworskie służące całej społeczności: „lasy, stawy, młyny i część pól ornych” Staszic przekazał do użytku wspólnego wszystkim członków Towarzystwa. Było to zatem coś więcej niż zwykłe uwłaszczenie – majątek ziemski został podzielony na **własność indywidualną** (działki) oraz **własność kolektywną** (tereny i urządzenia gminne).

Nie była to wolność libertariańska (całkowita swoboda dysponowania własnością), lecz **wolność republikańska** (wolność w ramach praw i obowiązków wspólnoty). Statut zapobiegał patologiom wolnego rynku, takim jak szybka utrata ziemi przez zadłużenie, spekulacja czy rozdrobnienie gruntów. Właściciel był związany z "dobrem wspólnym" Towarzystwa, co miało chronić wspólnotę przed powrotem do nędzy i anarchii – patologii, które Staszic tak ostro krytykował.

Organizacja i zarządzanie

329 rodzin włościańskich stało się formalnie członkami stowarzyszenia, które przejęło zarząd nad całym tym majątkiem. Organizacja Towarzystwa wzorowana była na **gminie samorządowej**: chłopci wybierali spośród siebie zarząd (tzw. dozór i rady włościańskie) w sposób demokratyczny. Każdy członek miał obowiązek przestrzegania statutu, który regulował m.in. zasady

użytkowania gruntów wspólnych, wzajemnej pomocy i podziału świadczeń na rzecz państwa (np. podatków).

Staszic zapewnił też Towarzystwu pewną **autonomię prawną** – tak ułożony statut zatwierdziły władze zaboru rosyjskiego (ze względu na pozytywne skutki gospodarcze, car Aleksander I wyraził zgodę w 1822 r.). Tym samym HTR stało się oficjalnie działającą korporacją włościańską, unikalną w skali Cesarstwa Rosyjskiego.

HTR jako instytucja samopomocy

HTR było zaprojektowane jako **samofinansujący się system opieki społecznej i inwestycji**. Towarzystwo Hrubieszowskie nie ograniczało się do administrowania ziemią. Z inicjatywy Staszica zainwestowano środki w instytucje użyteczności publicznej na terenie gminy. Statut przewidywał, że nadwyżki finansowe generowane przez wspólne gospodarowanie będą przeznaczane na cele publiczne:

- **Edukacja:** Powstały szkoły elementarne dla dzieci chłopskich (co najmniej w dwóch wsiach zorganizowano szkółki uczące czytania, pisania i rachunków). Utrzymanie szkół elementarnych dla wszystkich dzieci Towarzystwa (chłopców i dziewcząt). Działała też polityka stypendialna: ze wspólnej kasy wypłacano stypendia dla młodzieży uzdolnionej, by mogli kształcić się dalej (np. w seminariach nauczycielskich czy szkołach technicznych).
- **Zdrowie:** Urządzono szpital lub raczej punkt leczniczy dla chorych członków Towarzystwa. Finansowanie szpitala i opieki medycznej.
- **Ubezpieczenia Społeczne:** Działała **kasa pożyczkowa** (bank pożyczkowy) udzielająca drobnych kredytów włościanom na rozwój gospodarstw lub w razie nagłych potrzeb. Działalność kas zapomogowo-pożyczkowych, wspierających członków w razie klęsk żywiołowych, choroby czy potrzeby inwestycji. Co więcej, Towarzystwo stworzyło **fundusz emerytalny** („instytucję rent”) dla starych, niezdolnych do pracy członków oraz zapomogowy fundusz dla sierot.
- **Infrastruktura:** Założono magazyny zbożowe na wypadek klęsk urodzaju – rodzaj spichlerzy gromadzących rezerwy zboża, by w trudnych latach zabezpieczyć wyżywienie mieszkańców. Wspólne inwestycje w infrastrukturę gospodarczą (np. cegielnia, młyny).

Staszic stworzył tu **prototyp przedsiębiorstwa społecznego** o zamkniętym obiegu kapitału: (1) Praca na roli generuje (2) Zysk, który jest (3) Reinwestowany nie tylko w produkcję, ale w (4) Kapitał ludzki (edukacja, zdrowie) i (5) Kapitał społeczny (ubezpieczenia, solidarność). Zyski wypracowane przez wspólnotę służyły bezpośrednio podnoszeniu jej jakości życia i bezpieczeństwa socjalnego.

Widać wyraźnie, że TRH pełniło rolę zarówno **spółdzielni produkcyjnej**, jak i **towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych** oraz **lokalnej organizacji dobroczynnej** – zaspokajało kompleksowo potrzeby społeczno-gospodarcze wspólnoty wiejskiej.

Rezultaty i znaczenie

Te wszystkie rozwiązania – samorządność, wspólnota gruntów, kasy wzajemnej pomocy, szkoły i szpitale wiejskie – były w ówczesnych realiach **rewolucyjne**. Chłopi hrubieszowscy, dotąd poddani pańszczyźniani, stali się współgospodarzami swojej ziemi i beneficjentami usług społecznych, jakich często nie mieli nawet mieszkańcy miast.

Towarzystwo przyczyniło się do wyraźnej poprawy bytu tych wsi: kronikarze odnotowują wzrost kultury rolnej, zanik pijaństwa, lepsze zdrowie mieszkańców oraz ich rosnącą świadomość obywatelską (potrafili upomnieć się o swoje prawa). Na tle okolicznych posiadłości, wsie Towarzystwa rozwijały się pomyślnie i stanowiły wzór do naśladowania dla innych ziemian.

Niestety, po śmierci Staszica brakło równie energicznego opiekuna – dzieło przetrwało wprawdzie długo (HTR istniało formalnie aż do 1951 r.!), lecz zmienne warunki polityczne (zabory, powstania, reforma uwłaszczeniowa 1864 r.) stopniowo ograniczyły jego działalność. Niemniej idea żyła dalej: potomni uznali Staszica za patrona polskiej spółdzielczości. Do dziś w Hrubieszowie działa Towarzystwo Regionalne, pielęgnujące tradycje założonej przez niego wspólnoty chłopskiej.

Staszic jako mąż stanu

Równoległe do prywatnych inicjatyw, Stanisław Staszic czynnie angażował się w reformy państwowe w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim.

Działalność Staszica nie ograniczała się do rolnictwa. Po 1807 r., jako dojrzały

już człowiek (~52 lata), wszedł do służby publicznej – najpierw w Izbie Edukacyjnej Księstwa, potem jako Referendarz Stany a następnie jako Radca Stanu (1810) i Minister Stanu Królestwa Kongresowego (1824).

Jako wysoki urzędnik w Królestwie Polskim (m.in. Dyrektor Wydziału Przemysłu i Kunsztów w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Minister Stanu) był on jednym z głównych motorów modernizacji przemysłowej kraju. W strukturach rządowych wykorzystał swą wiedzę i pasję modernizacyjną. Kierował m.in. **Dyrekcją Wydziału Przemysłu, Handlu i Kunsztów** (1816–1824) – czyli de facto odpowiadał za rozwój gospodarczy kraju.

Rozwój przemysłu i górnictwa

Jego działania na rzecz rozwoju Staropolskiego Okręgu Przemysłowego, górnictwa i hutnictwa pokazują, że nie był on tylko agrarystą (jak sugerowałby czysty fizjokratyzm). Rozumiał, że nowoczesne państwo i "dobro wspólne" wymagają **dywersyfikacji gospodarki**. HTR modernizowało rolnictwo, a jego działalność rządowa budowała przemysł – dwa filary nowoczesnej gospodarki.

W tym okresie opracował plan rozbudowy Staropolskiego Okręgu Przemysłowego (zagłębia hutniczo-górniczego w regionie świętokrzyskim). Osobiście nadzorował wydobywanie węgla (w kopalni Reden w Dąbrowie Górniczej) i budowę hut – z jego inicjatywy powstały pierwsze w Królestwie huty cynku (cztery huty „Konstanty” w latach 1816–1822) oraz nowe huty żelaza. Dzięki temu położył fundamenty pod nowoczesny przemysł metalurgiczny.

Dbął także o infrastrukturę: modernizację dróg bitych, regulację sptawnych rzek, unowocześnienie miar i wag handlowych. Jako wysoki urzędnik popierał politykę państwowego protekcjonizmu – uważał, że rząd powinien aktywnie wspierać rodzime wytwórczość i handel dla dobra ogółu.

Działalność na rzecz oświaty

Jednocześnie nie zaniedbywał spraw społecznych na szczeblu centralnym: w latach 1815–1820 był **zastępcą ministra oświaty** Stanisława Kostki Potockiego, a po jego dymisji faktycznie przewodził Komisji Oświecenia. Walczył tam o rozbudowę sieci szkół elementarnych (podstawowych) na prowincji oraz o ochronę funduszy edukacyjnych przed przeznaczaniem ich na inne cele.

Tworzenie instytucji edukacyjnych

Staszic był kluczową postacią w procesie budowania kompletnego **ekosystemu modernizacyjnego**. Rozumiał, że przemysł i rolnictwo potrzebują kadr. W swojej działalności publicznej Staszic szczególny nacisk kładł na podnoszenie kapitału społecznego poprzez edukację.

Królewski Uniwersytet Warszawski

W 1816 roku, wraz ze Stanisławem Kostką Potockim i Wojciechem Anzelmem Szweykowskim, odegrał „znaczącą rolę” w procesie kształtowania się **Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego**. Był jednym z założycieli (1816) i patronów Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego – pierwszego nowożytnego uniwersytetu w stolicy, obejmującego wydziały prawa, medycyny, teologii, filozofii i nauk humanistycznych.

Utworzenie UW (poprzez połączenie istniejących Szkoły Prawa i Administracji oraz Szkoły Lekarskiej) było **aktem budowy państwa**. Uniwersytet miał kształcić elity dla zmodernizowanego kraju: prawników, administratorów, lekarzy i nauczycieli, którzy mieli zarządzać nowymi strukturami państwowymi i gospodarczymi. Uczelni tej (dziś Uniwersytet Warszawski) Staszic ofiarował m.in. swoją kolekcję geologiczną i wsparcie finansowe na starcie.

Szkoły zawodowe i techniczne

Równolegle zainicjował powołanie **Szkoły Akademicko-Górnicznej w Kielcach** (1816) – była to pierwsza polska uczelnia techniczna, kształcąca inżynierów górnictwa i hutnictwa w języku polskim. Niestety szkoła ta istniała krótko (zamknięta w 1826 po śmierci Staszica), ale jej tradycje kontynuowały późniejsze Politechniki.

Ponadto Staszic współtworzył:

- **Instytut Agronomiczny** (szkołę rolniczą, załóżek późniejszej SGGW)
- **Szkołę Przygotowawczą do Instytutu Politechnicznego** (poprzednik Politechniki Warszawskiej, utworzony w 1825 z inicjatywy Staszica)
- **Szkołę Inżynierii Cywilnej Dróg i Mostów** (kursy dla inżynierów komunikacji)
- **Instytut Weterynarii Praktycznej w Burakowie** pod Warszawą

Szkoła Przygotowawcza do Instytutu Politechnicznego

Zwieńczeniem i najbardziej symbolicznym aktem w systemotwórczej działalności Staszica było powołanie **Szkoły Przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego** w 1826 roku. Staszic był „głównym inicjatorem” tej instytucji, którą historycy określali jako „ukochanym jego dzieciem”.

Cel szkoły był radykalnie praktyczny i utylitarny. W mowie inauguracyjnej Staszic podkreślał, że celem jest, aby młodzież umiała „*nabyte nauki i umiejętności zastosować do potrzeb krajowych*”, „*do użytku publicznego*” i „*doskonaleniu się przemysłu narodów*”. Szkoła miała kształcić „*agronomów, przedsiębiorców, budowniczych, mechaników maszyn, mierniczych*”.

Był to **brakujący zwornik** całego jego systemu:

- Rolnictwo było reformowane przez HTR
- Przemysł był budowany przez jego działalność ministerialną
- Administracja i Prawo ("głowa") były kształcone na Uniwersytecie Warszawskim
- **Inżynieria i Technologia ("ręce")** miały być kształcone przez Szkołę Przygotowawczą (prekursorkę Politechniki)

Staszic dosłownie, **instytucja po instytucji, budował kompletny aparat nowoczesnego państwa**. Zmarł zaledwie 16 dni po uroczystym otwarciu Szkoły, co stanowi symboliczne zamknięcie jego misji – położenia ostatniego, kluczowego fundamentu pod modernizację kraju.

Ta sieć szkół średnich i wyższych miała kształcić nowoczesne kadry – urzędników, lekarzy, prawników, nauczycieli, inżynierów – niezbędne do unowocześniania kraju. Kapitał publiczny, za którym stał Staszic (czy to w formie środków rządowych, czy prywatnych dotacji), został więc zainwestowany w rozwój ludzi. Dzięki temu można mówić, że Staszic pomógł stworzyć **polską inteligencję techniczną i naukową** pierwszej połowy XIX w. i wzmocnić potencjał społeczny narodu pozbawionego pełnej niepodległości.

Synteza reformatorskiej działalności

Systemowe reformy Staszica miały **dwojaki charakter**:

- **Oddolny** (Hrubieszów – wzór spółdzielczości wiejskiej, który antycypował późniejsze ruchy chłopskie)
- **Odgórny** (Warszawa – współtworzenie polityk gospodarczych i edukacyjnych nowego państwa)

W obu przypadkach widoczna jest ta sama filozofia: **trwale instytucje zamiast doraźnych działań**, pomoc poprzez usamodzielnienie zamiast patronizacji, inwestycja w edukację i współpracę jako dźwignie postępu społecznego. Staszic wierzył, że tylko podniesienie moralne i materialne najniższych warstw (poprzez pracę, wiedzę i własność) może uleczyć dawną Rzeczpospolitą.

Jego spuścizna instytucjonalna (od Hrubieszowa po Uniwersytet Warszawski) dowodzi, że nie poprzestawał na wizjach – potrafił je wcielić w życie. Nic dziwnego, że jest dziś nazywany „**prekursorem ekonomii społecznej**” w Polsce.

Aktualność myśli Staszica w kontekście współczesnym – Staszic 2.0

Analiza myśli i dzieła Staszica ujawnia, że jego koncepcje wyprzedzały epokę, rezonując silnie ze współczesnymi teoriami zarządzania, ekonomii i polityki społecznej.

Od "dobra wspólnego" do CSR i ESG

Staszicowskie "dobro wspólne", szczególnie w implementacji HTR, jest koncepcją **bardziej radykalną niż wiele współczesnych modeli CSR** (Corporate Social Responsibility). Jak zauważają badacze, przedsiębiorstwa spółdzielcze (których prekursorem był HTR) od początku praktykowały „społeczną odpowiedzialność” i „rozwój zrównoważony” „jeszcze przed wymyśleniem tych koncepcji”.

Myśl Stanisława Staszica, choć ukształtowana ponad 200 lat temu, ma **uderzająco współczesne brzmienie** w kontekście dzisiejszych idei Corporate Social Responsibility (CSR) oraz Environmental, Social and Governance (ESG). Jego idea „odpowiedzialności za dobro wspólne” wyprzedzała dzisiejsze deklaracje odpowiedzialności społecznej biznesu.

CSR – odpowiedzialność społeczna

Współczesne CSR jest często dodatkiem do działalności biznesowej (np. dział filantropii w korporacji). ESG (Environmental, Social, Governance) bywa z kolei ramą raportowania ryzyka. U Staszica **misja społeczna (S) i model zarządzania (G) nie były dodatkiem do biznesu – one były biznesem**. Statut HTR kodował cele społeczne i zasady ładu korporacyjnego w DNA organizacji. Zysk ekonomiczny był podporządkowany nadrzędnej misji społecznej: podnoszeniu kapitału ludzkiego i społecznego wspólnoty.

Staszic głosił, że posiadanie majątku zobowiązuje – właściciel (czy to ziemski ówczesnie, czy dzisiejsza korporacja) powinien troszczyć się o los ludzi, na których pracy opiera swój dobrobyt. Można powiedzieć, że nawoływał szlachtę i rząd do tego samego, czego od współczesnych firm oczekuje się w ramach CSR: działania w interesie społecznym, nie tylko własnym zysku. W „Przestrogach dla Polski” postulował przeciw, by uprzywilejowani „czynili dobrze ludziom” i podporządkowali swoje przywileje „prawu najwyższemu”, jakim jest dobro całego narodu.

Dzisiejsze korporacje deklarują podobnie, że oprócz maksymalizacji zysku chcą służyć interesariuszom – pracownikom, społecznościom lokalnym, środowisku – tworząc wartość wspólną. Staszic realnie to robił: reinwestował zyski ze swoich dóbr w poprawę warunków życia pracujących na nich ludzi. Jego życie to ilustracja hasła „**people, planet, profit**” zanim takie pojęcie powstało.

ESG – wymiar środowiskowy, społeczny i ładu

W odniesieniu do ESG – choć Staszic nie znał dzisiejszych wyzwań klimatycznych, to zwracał uwagę na racjonalne gospodarowanie zasobami naturalnymi. Jako geolog i przyrodnik zdawał sobie sprawę z ograniczeń natury. Pisał np. o potrzebie zalesiania, ochrony gleby i mądrego wykorzystywania bogactw ziemi (co wynikało z jego prac „O ziemiorództwie Karpatów”). Można więc uznać, że jego działania w zakresie górnictwa i

hutnictwa – rozwijane pod nadzorem państwa – odpowiadały ówczesnemu rozumieniu **ładu środowiskowego (E)**.

Bardziej jednak widoczny jest wkład Staszica w dwa pozostałe filary: **społeczny (S) i ładu zarządczy (G)**:

- **Social (S)**: Filantropia Staszica to modelowy przykład troski o społeczność lokalną, inkluzję społeczną i rozwój pracowników (chłopów). Jego Hrubieszów to case study z zakresu **community engagement** – angażowania interesariuszy (właścian) do współdecydowania i partycypacji w zyskach.
- **Governance (G)**: W wymiarze governance (ład korporacyjny), Staszic promował przejrzyste i sprawiedliwe reguły – np. spisany statut TRH, wybieralność władz, system kontrolowania funduszy – co jest analogiczne do dzisiejszych standardów dobrego zarządzania organizacjami.

Można śmiało powiedzieć, że gdyby przenieść Staszica w XXI wiek, byłby orędownikiem zasad ESG w biznesie i administracji, dążąc do **zrównoważonego rozwoju** (łączył bowiem rozwój gospodarczy z troską o społeczeństwo).

Filantropia Staszica vs. współczesne modele

Staszic nie praktykował filantropii charytatywnej (doraźnej pomocy), lecz **filantropię systemową lub inwestycyjną**. Praktykował filantropię strategiczną, przypominającą dzisiejsze podejścia typu **venture philanthropy** czy **impact investing**.

Nie zadowolął się prostym rozdawnictwem pieniędzy – inwestował w rozwiązania systemowe, oczekując trwałego „zwrotu” w postaci poprawy bytu ludzi. Jego model jest niemal tożsamy ze współczesną koncepcją Impact Investing (inwestowania z zamiarem osiągnięcia mierzalnego, pozytywnego wpływu społecznego obok – lub nawet zamiast – zwrotu finansowego).

Budowanie instytucji

Inwestując swój prywatny majątek w TPN, Uniwersytet Warszawski czy Szkołę Przygotowawczą, Staszic oczekiwał **długoterminowego zwrotu społecznego** (Social Return on Investment - SROI) w postaci wzrostu kapitału ludzkiego i przetrwania narodu.

HTR jako impact investing

Z kolei HTR było klasyczną inwestycją o **podwójnym dnie** (double bottom line): miało przynosić mierzalny zysk ekonomiczny oraz mierzalny, pozytywny wpływ społeczny (redukcja biedy, wzrost poziomu edukacji i zdrowia).

Jego Hrubieszowskie Towarzystwo Rolnicze można porównać do przedsiębiorstwa społecznego: Staszic zainwestował kapitał (ziemię, fundusze) w utworzenie samowystarczальной społeczności produkcyjnej. Celem nie był zysk finansowy fundatora, lecz **mierzalny efekt społeczny** – wydobywanie chłopów z ubóstwa i stworzenie modelu reformy wsi.

W pewnym sensie HTR przyniosło „zwrot z inwestycji” w formie wzrostu dobrobytu i lojalności tych społeczności, a nawet w postaci zwiększonych wpływów podatkowych dla państwa (gospodarka chłopów zaczęła lepiej prosperować, co odnotowano z uznaniem w raporcie do cara). To odpowiada idei impact investingu, gdzie mierzy się sukces społecznym „zyskiem”.

Długoterminowe myślenie

Staszic był gotów cierpliwie czekać na efekty – np. kapitały zapisane w testamencie były często tak pomyślane, by przynosiły owoce dopiero po latach (rosnące fundusze odsetkowe dla szpitala, domu pracy, etc.). To podobne do dzisiejszego **venture philanthropy**, gdzie filantrop angażuje się długoterminowo, monitorując rezultaty i reinwestując zyski w misję społeczną.

Co więcej, działalność Staszica cechowała **innowacyjność społeczna** – wymyślał nowe mechanizmy pomocy (kasy oszczędności dla biednych, renty dla chłopów, fundusze stypendialne) i testował je w praktyce. Dzisiejsi filantropi starają się „przemnożyć” dobro poprzez zakładanie fundacji, startupów społecznych, mikrofinansowanie – Staszic robił analogiczne rzeczy dostępnymi środkami swojej epoki.

Jego Mapa Filantropii obejmowała edukację, naukę, zdrowie, opiekę społeczną, kulturę – czyli tak szeroki zakres, jak dziś filantropia korporacyjna największych firm. Można go więc nazwać „**impact investor 1.0**” – inwestorem w kapitał ludzki i społeczny, który za kryterium sukcesu przyjął nie własne bogacenie się, lecz „uszcześliwienie ludzi” (jak sam pisał).

HTR jako prekursor ekonomii społecznej i spółdzielczości

HTR idealnie wpisuje się w definicję **ekonomii społecznej** (social economy). Model HTR w wielu aspektach przypomina współczesne spółdzielnie i podmioty ekonomii społecznej:

1. **Struktura własności:** Własność wspólnotowa kluczowych zasobów (lasy, młyny) oraz współdzielenie korzyści – to istota spółdzielczości. Łączyły cele gospodarcze (produkcja rolna) z celami społecznymi (samopomoc, edukacja, zdrowie).
2. **Demokratyczne zarządzanie:** Każdy członek Towarzystwa miał głos w wyborze władz, co jest zgodne z zasadą „jeden członek – jeden głos” we współczesnych spółdzielniach, stosując demokratyczne zasady zarządzania.
3. **Pierwszeństwo celu społecznego nad zyskiem:** HTR funkcjonowało nie po to, by generować rentę dla właściciela (Staszic rzekł się zysków), ale by podnosić dobrobyt członków – czyli dokładnie tak, jak działają spółdzielnie socjalne czy przedsiębiorstwa społeczne (gdzie zysk reinwestuje się w cele statutowe), podporządkowując zysk misji społecznej.

Towarzystwo prowadziło działalność gospodarczą (rolnictwo, drobny przemysł wiejski) i jednocześnie świadczyło usługi społeczne (opieka zdrowotna, edukacja, ubezpieczenia wzajemne) – to uosobienie idei ekonomii społecznej, która łączy produkcję dóbr z misją społeczną.

Kluczowa definicja współczesnej spółdzielczości, mówiąca, że nie są to organizacje charytatywne, lecz „**organizacjami świadomie powołanymi, by dać ludziom możliwość kształtowania warunków własnego życia**”, jest dokładnym opisem filozofii HTR. Staszic nie chciał pomagać chłopom w sposób paternalistyczny; chciał stworzyć system, w którym będą oni mogli sami kształtować swoje życie. To odróżnia HTR od fundacji charytatywnej i

czyni je pełnoprawnym przedsiębiorstwem społecznym (social enterprise) lub spółdzielnią socjalną, **wyprzedzającym te koncepcje o ponad 150 lat.**

Dzisiejsze spółdzielnie rolnicze czy banki spółdzielcze mogą uważać Staszica za swojego patrona – zresztą Krajowa Rada Spółdzielcza oficjalnie wspomina o HTR jako o pierwszej spółdzielni na ziemiach polskich. W dobie, gdy szuka się rozwiązań dla zrównoważonego rozwoju w lokalnych inicjatywach, przykład hrubieszowski inspiruje: pokazuje, że oddolna samoorganizacja i współdziałanie ekonomiczne mogą skutecznie poprawić sytuację grup defaworyzowanych (tu: chłopów pańszczyźnianych).

Inspiracja dla współczesnych liderów

W dzisiejszych dyskusjach o CSR, ESG i zrównoważonym rozwoju postać Stanisława Staszica nabiera nowego blasku. Można ją przedstawiać jako „**Staszic 2.0**” – pioniera odpowiedzialności społecznej i myślenia systemowego.

Jego życie uczy, że **prawdziwa zmiana wymaga zarówno wizji, jak i instytucji**; zarówno empatii, jak i kompetencji menedżerskich. Staszic łączył w sobie te cechy: był myślicielem i praktykiem, moralistą i administratorem, filantropem i strategiem.

Współczesnym przedsiębiorcom społecznym może imponować **konsekwencją** – nie bał się przeznaczyć całości swojego „kapitału inwestycyjnego” na przedsięwzięcia o niegwarantowanym powodzeniu (który ziemianin oddałby majątek chłopom w tamtych czasach?). Miał odwagę eksperymentować i uczyć się na błędach – a to cenna innowacyjna postawa również dziś.

Warto też podkreślić **uniwersalizm wartości Staszica**: głoszona przezeń idea pracy dla dobra wspólnego ma charakter ponadczasowy. Jego słowa z końca życia:

„Człowiek stworzony jest, aby ulepszać los swoich bliźnich i by dobroczynne skutki jego czynów uszczęśliwiały jeszcze następne pokolenia”

– brzmią jak motto globalnych inicjatyw charytatywnych naszych czasów.

W dobie indywidualizmu i konsumpcjonizmu, przypominanie postaci, która cały swój talent, energię i majątek oddała społeczeństwu, jest niezwykle cenne wychowawczo. Samorządy (jak Wielkopolska w 2025 r. ogłaszając Rok Stanisława Staszica) czy organizacje pozarządowe coraz częściej sięgają po dziedzictwo Staszica, by promować postawy obywatelskie.

Staszic 2.0 – tak nazwano multimedialny program edukacyjny w Wielkopolsce, którego celem jest właśnie inspirowanie młodzieży „postawą prekursora innowacji, myślenia systemowego i odpowiedzialności za dobro wspólne”. To dowód, że idee oświeceniowe Staszica można twórczo przekładać na język współczesnych wyzwań: **przedsiębiorczości społecznej, zrównoważonej gospodarki, solidarności społecznej**.

Aktualność myśli Staszica

Współczesna Polska nadal zмага się z kwestiami, które były bliskie Staszicowi: wyrównywanie szans edukacyjnych, walka z ubóstwem, rozwój zaniedbanych regionów, etyka życia publicznego. Jego dorobek intelektualny – od analiz ustrojowych po projekty ekonomiczne – dostarcza bogatego repertuaru argumentów za polityką opartą na dobru wspólnym.

Jego życie zaś jest świadectwem, że **jednostka może zmienić świat wokół siebie**, jeśli kieruje się nie tylko własnym interesem, ale miłością do drugiego człowieka i ojczyzny. W czasach kryzysu zaufania społecznego warto przypominać sylwetkę „wzorowego urzędnika i prawego obywatela”, jak mówiono o Staszicu na jego pogrzebie.

Był on bowiem rzadkim przykładem **spójności słów i czynów w życiu publicznym**. Jego myśl i działalność pokazują drogę ku społeczeństwu obywatelskiemu, gdzie państwo, biznes i obywatele współpracują dla wspólnego dobra. W tym sensie Stanisław Staszic w pełni zasługuje na miano **prekursora odpowiedzialności społecznej** – długo przed tym, zanim stała się ona modnym sloganem.

Synteza: Dziedzictwo Staszica jako praktyka myśli społecznej

Dziedzictwo Stanisława Staszica jest wyjątkowe ze względu na **totalną koherencję jego systemu**. Całe jego życie było metodycznym wdrażaniem rozwiązań dla problemów, które zdiagnozował w młodości:

1. **Diagnoza (Teoria):** W *Przestrobach dla Polski* zidentyfikował "prywatę" elit i wykluczenie stanów jako fundamentalne przyczyny upadku państwa.
2. **Rozwiązanie (Praktyka):** W odpowiedzi, całe swoje dorosłe życie poświęcił budowaniu instytucji opartych na idei "dobra wspólnego":
  - o **Kapitał Prywatny (Filantropia):** Użył osobistego majątku, by budować kapitał ludzki (edukacja, zdrowie) i symboliczny (nauka, kultura), inwestując w instytucje takie jak TPN czy Instytut Głuchoniemych.
  - o **Kapitał Publiczny (Reformy):** Użył władzy państwowej, by budować kapitał przemysłowy (górnictwo, hutnictwo) oraz kapitał intelektualny (Uniwersytet Warszawski, Szkoła Przygotowawcza).
  - o **Eksperyment (HTR):** Użył obu kapitałów, by stworzyć działający prototyp nowego, sprawiedliwszego i wydajniejszego społeczeństwa.

Dziedzictwo Staszica to nie tylko jego dzieła czy budynki, które ufundował. To przede wszystkim **metoda działania**: rygorystyczna analiza problemu, projektowanie systemowego rozwiązania i determinacja we wdrożeniu go przy użyciu wszystkich dostępnych zasobów – prywatnych, publicznych i społecznych – w służbie "dobra wspólnego".